

5 R5 (+ – –). Захаванне агульнаўсходнеславянскай формы. У гэтае падмноства ўваходзяць Н.с. (м., н. і жр., адз. і мн.л.), Д.с. (н. і жр., адз.л.), В.с. (н. і жр., адз.л.), Т.с. (н. і жр., адз.л.), М.с. (жр., адз.л.); Р.с. (н. і жр., мн.л.), Д.с. (м., н. і жр., мн.л.), В.с. (н. і жр., мн.л.), Т.с. (м., н. і жр., мн.л.), М.с. (жр., мн.л.).

6 R6 (– + –). Поўная замена канчатка. У гэтае падмноства ўвайшла толькі адна форма – Р.с. (м.р., мн.л.). Можна заўважыць, што такі від змен непрадуктыўны. Цяжка разарваць сувязі паміж дзвюма сістэмамі скланення – агульнаўсходнеславянскай і старабеларускай.

7 R7 (– – +). Узнікненне дадатковага варыянта канчатка. Гэта Р.с. (м., н. і жр., адз.), М.с. (н.р., адз.л.), В.с. (м.р., мн.л.), М.с. (м. і н.р., мн.л.).

8 R8 (– – –). У гэтае падмноства ўваходзяць усе часціны мовы, якія не маюць катэгорыі склону. "Пустое" падмноства з'яўляецца ўказаннем на тое, што ў мове могуць існаваць аб'екты, якія не валодаюць трыма апісанымі ўласцівасцямі.

Такім чынам, мы разгледзелі, як працуе трохмерны куб пры апісанні сістэмы скланення назоўнікаў беларускай мовы XVI ст. Пры выкарыстанні гэтай структуры былі атрыманы наступныя вынікі:

1. Вызначаны ўсе магчымыя варыянты змен у канчатках назоўнікаў.

2. Раствораны прычыны адрознення паміж тэарэтычна магчымым і рэальным напаўненнем падмностваў.

3. Вызначана, па якіх кірунках ішоў пераход ад агульнаўсходнеславянскай сістэмы скланення ва ўласнабеларускую, адзначаны больш і менш прадуктыўныя шляхі гэтага пераходу.

4. Сістэматызаваны вялікі аб'ём апісальнага матэрыялу.

¹ Гл.: Общая теория систем. М., 1966; Системный анализ и его научное значение. М., 1978.

² Гл.: Урманцев Ю. А. Начала общей теории систем. М., 1978; Он же. Общая теория систем: состояние, приложение и перспективы развития. М., 1988.

³ Гл.: Карпов В. А. Язык как система. Мн., 1992.

Н.У. ЧАРНАБРОЎКІНА

АНТАНІМІЗАЦЫЯ АКАЗІЯНАЛЬНЫХ СЛОЎ

Адной з асноўных аперацый інтэлектуальнай дзейнасці чалавека з'яўляецца супрацьпастаўленне. "Мысленна супрацьпастаўляючы два прадметы, дзве з'явы ці іх прыметы з навакольнай рэчаіснасці, – заўважае Э.І. Родзічава, – чалавек, калі гэта аказваецца магчымым, робіць выснову аб іх супрацьпастаўленасці. Мысліцельнае супрацьпастаўленне рэалізуецца ў маўленні праз супрацьпастаўленне слоў, якія абазначаюць гэтыя экстралінгвістычныя рэаліі". На аснове мысліцельнага супрацьпастаўлення ў мове ўзнікаюць так званыя эквівалентныя апазіцыі, "якія звязваюць словы, што маюць агульныя кампаненты, але побач з імі – у кожным са слоў – ёсць свае спецыфічныя кампаненты, паводле якіх яны супрацьпастаўляюцца адно аднаму"².

На існаванні ў мове эквівалентных апазіцый заснавана такая лінгвістычная з'ява, як антанімія (ад грэч. *anti* – супраць, *опута* – імя) – проціпастаўленасць слоў з супрацьлеглым сінфікатывым значэннем.

Антанімы як факт мовы валодаюць некаторымі асаблівасцямі. Сярод іх у якасці найбольш характэрных даследчыкі³ вылучаюць наступныя: 1) здольнасць выражаць якасную супрацьлегласць; 2) прыналежнасць да аднаго семантычнага рада; 3) узаемазамяняльнасць (у сказе адзін член пары антанімаў можа быць заменены супрацьлеглым членам гэтай жа пары, пры гэтым значэнне ўсяго выказвання мяняецца на супрацьлеглае); 4) аднолькавая граматычная суаднесенасць абодвух членаў антанімічнай пары; 5) аднолькавая сфера іх лексічнай спалучальнасці і магчымасць ужывання слоў у адным выказванні пры супрацьпастаўленні.

Як і ўзуальныя словы, антанімізавацца могуць і аказіяналізмы. У дадзенай працы яны ўжываюцца пад назвай "антанімічныя аказіяналізмы".

Антанімічныя пары, якія ўтвараюцца аказіянальнымі словамі, характарызуюцца тымі ж уласцівасцямі, што і антанімічныя пары ўзуальных слоў. Як і агульнамоўныя антанімы, антанімічныя аказіяналізмы лёгка раскласіфікуюцца і паводле структуры, і паводле зместу.

Паводле структуры антанімічныя аказіяналізмы падзяляюцца на аднакаранёвыя і рознакаранёвыя. Аднакаранёвыя антанімы вылучаюцца тым, што карань у іх "не адыгрывае актыўнай ролі ў выражэнні антаніміі... а гэтая роля

поўнасцю надаецца прыстаўкам, якія за доўгі перыяд функцыяніравання ў мове замацаваліся як сродак выражэння супрацьлеглых значэнняў і аб'яднання ў адпаведныя пары⁴.

Так, адносіны супрацьпастаўлення паміж наватворамі *грыбна* – *бязгрыбна* (ад *грыб* – ніжэйшая бесхларафільная расліна ў выглядзе шапачкі на ножцы) выражаюцца прэфіксам *без-*, які ўказвае на адсутнасць чаго-небудзь. Аказіянальнае прыслоўе *грыбна* абазначае 'многа грыбоў', а прыслоўе *бязгрыбна* – 'няма грыбоў': *Грб старэнькі рыгне: Будзе золь развеяна, Будзе летам грыбна, Смольна, муравейна.* (П.Панчанка. Ветрана і золка...); *Калі бязгрыбна, так і бясхлебна, – Даводзіць верасень жніўню ўслед* (В.Зуёнак. Прыкмета).

Да ліку аднакаранёвых адносяцца антанімічныя аказіяналізмы *крылатасць* – *бяскрылле*, што судносяцца з прыметнікамі *крылаты* ў значэнні 'акрылены, узнёслы' і *бяскрылы* са значэннем 'пазбаўлены творчай сілы', якія ў літаратурнай мове з'яўляюцца антонімамі, а таксама з іх структурна-семантычнай першаасновай *крыло* (орган у птушак, насякомых і некаторых млекакормячых, які служыць для лятання). У выніку *крылатасць* абазначае 'узнёсласць, творчы запал', а *бяскрылле* – 'адсутнасць творчых сіл': *Маладосць – веснавая крылатасць, Неспатольная прага адкрыццяў.* (А.Руцкая. Маладосць); *А я... Што ім сказаць магу?.. Прызнацца – што стаю ў бяскрыллі?.. Што да зямлі жалкота гне?..* (К.Кірэенка. Трыпутнік).

У адрозненне ад аднакаранёвых антонімаў, характэрнай асаблівасцю рознакаранёвых антонімаў з'яўляецца тое, што іх антанімічнасць знаходзіць сваё выражэнне ў супрацьпастаўленні семантыкі каранёў.

Так, да ліку рознакаранёвых адносіцца пара аказіянальных слоў *смяшнець* – *слязнець*. Антанімічныя адносіны выражаюцца каранёвымі часткамі *смяш-* і *сляз-*, якія судносяцца з узуальнымі словамі *смешны* ў значэнні 'які выклікае смех – тое, што нельга ўспрымаць сур'ёзна' і *слёзны* са значэннем 'які імкнецца разжаліць, расчуліць каго-небудзь, жаласны'. Такім чынам, *смяшнець* азначае 'станавіцца смешным, несур'ёзным', а *слязнець* 'станавіцца жаласным, пачаць выклікаць слёзы': *Ночы Даўжэюць, Сны Гарчэюць, Крыўды Смяшнецюць, Забавы Слязнецюць...* (В.Зуёнак. Рэкі дзяцінства...).

Антанімічныя аказіяналізмы *папярэднасць* – *наступнасць* паводле сваёй семантыкі судносяцца з прыметнікамі *папярэдні* са значэннем 'які быў раней чаго-небудзь' і *наступны* ў значэнні 'які наступае, настае непасрэдна пасля чаго-небудзь', што ў літаратурнай мове з'яўляюцца антонімамі. У выніку *папярэднасць* мае значэнне 'тое, што было раней за што-небудзь', а *наступнасць* – 'тое, што адбудзецца пасля чаго-небудзь': *Прадмет для мастака не мэта, але прад-мэта, папярэднасць, якую ён насычае сваёй "радыёактыўнасцю".* (А.Разанаў. Прадмет для мастака не мэта...); *...калі гісторыя належыць паэзіі, то сама паэзія – наступнасці.* (А.Разанаў. Паэзія "замешана" на прамяністай матэрыі...).

Побач з аднакаранёвымі і рознакаранёвымі антонімамі ў мове сустракаюцца выпадкі антаніміі складаных слоў. Так, для пары антанімічных аказіяналізмаў *звярынцанасельнік* – *звярынцанаведвальнік* агульным з'яўляецца семантычны кампанент, які змяшчаецца ў першай частцы складаных наватвораў *звярынца-* (ад *звярынец* – спецыяльна абсталяванае памяшканне, прыстасаванае месца, дзе трымаюць дзікіх жывёл для паказу). Названыя лексічныя адзінкі супрацьпастаўляюцца аўтарам у паэтычным кантэксте паводле значэння другіх структурных частак *-насельнік* (ад *насельнік* – той, хто насяляе данае месца) і *-наведвальнік* (ад *наведвальнік* – той, хто наведвае каго-небудзь, што-небудзь). У выніку слова *звярынцанасельнік* называе таго, хто вымушаны жыць у звярынцы, а *звярынцанаведвальнік* – таго, хто наведвае звярынец для забавы: *А звярынцанасельнікі Пра страсі людскія не ведаюць, З дарокам стамлёным глядзяць На звярынцанаведвальнікаў.* (Р.Барадулін. Перасоўны звярынец).

Антанімічныя аказіяналізмы *стомадні* – *стоманочы* аб'яднаны агульным семантычным кампанентам, які змяшчаецца ў структурнай частцы *стома-* (ад *стома* – аслабленне сіл, зморанасць ад цяжкой работы ці якога-небудзь занятку), а супрацьпастаўляюцца паводле семантычных кампанентаў, заключаных у частках *-дні* і *-ночы*, што судносяцца з назоўнікамі *дзень* (ад *дзень* – частка сутак ад усходу да захаду сонца, ад раніцы да вечара) і *ноч* (ад *ноч* – частка сутак ад захаду да ўсходу сонца, з вечара да раніцы), якія ў літаратурнай мове з'яўляюцца антонімамі. *Стомадні* абазначае 'стома дзён',

а *стоманочы* – “стома начэй”: *Цяжкія стомадні і стоманочы Матакоў кайданы ў клубок тугі*. (Я.Сіпакоў. Арыштант).

Антонімы могуць класіфікавацца і паводле характару семантычнай супрацьлегласці, якая выражаецца імі. Галоўная задача, што ставіцца пры такой класіфікацыі, заключаецца ў выяўленні сувязі паміж унутранымі, семантычнымі ўласцівасцямі слоў дадзенага класа, з аднаго боку, і характарам іх супрацьпастаўлення ў антанімічных парах, радах (пара-дыгмах), цыклах і г. д., іх сінтагматычнымі ўласцівасцямі і прыналежнасцю да той ці іншай часціцы мовы, – з другога⁵. На такія групы можна раскласіфікаваць і антанімічныя аказіяналізмы.

1. Найбольш пашыраную групу складаюць лексемы, якія выражаюць якасную процілегласць. Для слоў з якасным значэннем уласцівы такія апазіцыі, члены якіх характарызуюцца рознай ступенню праяўлення адной і той жа прыметы, якасці або ўласцівасці. Да гэтай групы можна аднесці такія пары аказіянальных слоў, як *белааблока* – *чарнахмара*, *гарачнасць* – *настыласць* і пад.

Наватворы *белааблока* – *чарнахмара* аб'яднаны наяўнасцю блізказначных структурна-семантычных частак *-аблока* (ад *воблака* – вялікая маса згусцелай вадзяной пары ў атмасферы) і *-хмара* (вялікае, звычайна цёмнае воблака, якое прыносіць дождж, град, снег), а антанімізуюцца паводле наяўнасці структурна-семантычных частак *бела-* і *чорна-*. Гэтыя часткі суадносяцца з прыметнікамі *белы* і *чорны*, якія ў літаратурнай мове з'яўляюцца антонімамі. Выконваючы ў мастацкім кантэксце функцыю параўнання, аказіянальнае прыслоўе *белааблока* мае значэнне 'як белае воблака', а прыслоўе *чарнахмара* – 'як чорная хмара': *Весялоць спее белааблока, Чарнахмара збіраецца скруха*. (Р.Барадулін. Эклезіяста).

Аказіяналізмы *гарачнасць* – *настыласць* называюць тэмпературныя з'явы ў прыродзе. Аказіянальны назоўнік *гарачнасць* (ад прыметніка *гарачы* – такі, які мае высокую тэмпературу, моцна нагрэты) ужываецца са значэннем 'высокая тэмпература, высокая ступень нагрэву', а назоўнік *настыласць* (ад *настылы* – такі, які стаў халодным, ахаладзіўся) у значэнні 'халоднасць': *О, рукі, Рукі ў ільнянай старонцы – Духмянасць поля і гарачнасць сонца*. (В.Зуёнак. Успамін); *Драўляны гатэль найтутэйшага стылю. Прастуканы кашлем і дзверы і сцены. Пакоя майго векавую настыласць і лета не выпаліць сонцам нясцерпным*. (К.Камейша. У леце палескім).

2. Група камплементарных антанімічных наватвораў уключае пары слоў, значэнні якіх “дапаўняюць адно аднаго да выражэння мяжы праяўлення той ці іншай уласцівасці, стану, адносін”⁶. Члены такіх пар па сваёй сутнасці з'яўляюцца гранічнымі, крайнімі. Сцвярджанне значэння аднаго з іх раўназначна адмаўленню значэння другога. Да ліку камплементарных антанімічных наватвораў належаць апазіцыі тыпу *вершароб* – *непаэт*, *землежыхар* – *незямлянін* і пад.

Аказіяналізм *вершароб* (ад *верш* у значэнні 'невялікі мастацкі твор, напісаны рытмізаванай мовай' і *рабіць* са значэннем 'вырабляць, майстраваць') іранічна называе асобу, якая піша вершы, а *непаэт* (ад *паэт* са значэннем 'той, хто піша вершы') – асобу, якая не піша вершаў: *Я вершаў кніжак дзесяць выпек – О, я заядлы вершароб. Як на Парнас залез на прыпек, Сеў і патыліцу пашкроб*. (М.Скобла. Тарас на прыпеку); *Можа, разам падумаць пара, Нас чакаюць вякі за гарамі, Непаэты марудна гараць, А паэты імгненна згараюць...* (Ю.Свірка. Год за годам...).

Аказіянальныя словы *землежыхар* і *незямлянін* аб'яднаны агульнай часткай, якая паводле свайго значэння суадносіцца з нарматыўным словам *Зямля* – трэцяя ад Сонца планета, якая верціцца вакол Сонца і вакол сваёй восі. У выніку наватвор *землежыхар* (ад *зямля* і *жыхар* – той, хто пражывае дзе-небудзь; насельнік) ужываецца са значэннем 'насельнік планеты Зямля', а слова *незямлянін* (ад *зямлянін* – насельнік планеты Зямля) – у значэнні 'насельнік іншай планеты': *Сін, сын сінечы, сеў спрадвечныя сны і сілы на сёлы і сад. Цураючыся дня, царуй, чарай блакітнага віна чаруй землежыхара, што, быццам хваля, падае адной нагою ўслед другой*. (А.Разанаў. Месяцавае святло); *Хай выпайзе – і Нію сэрца ўджаліць. Атруціць незямляніна навек*. (В.Аколава. Палачанка Ігрэна, альбо Вяртанне Скарыны).

Значная колькасць наватвораў размяшчаюцца ў адным кантэксце (бела-аблока – чарнахмара; стомадні – стоманочы), утвараючы стылістычную фігуру, якая ў мовазнаўчых і літаратуразнаўчых крыніцах называецца антытэзай. Гэты прыём дазваляе аўтарам падкрэсліць несумяшчальнасць з’яў, наяўнасць дыяметральна супрацьлеглых прымет, раскрыць дыялектычную супрацьлегласць наваколля і служыць сродкам кантрастнай характарыстыкі.

Такім чынам, аналіз ужытых паэтамі наватвораў дазваляе зрабіць наступныя вывады:

1. Аказіянальныя словы могуць антанімізавацца. Прычым супрацьпастаўляюцца наватворы, ужытыя як у адным кантэксце, так і ў розных кантэкстах.

2. Антанімічныя аказіяналізмы класіфікуюцца паводле структуры, а таксама паводле тыпу выражаемай супрацьлегласці.

3. Наватворы, якія ўступаюць у антанімічныя адносіны, у вершаваных кантэкстах выкарыстоўваюцца ў якасці сродкаў вобразнай характарыстыкі і могуць утвараць стылістычную фігуру – антытэзу, што дапамагае лепшаму раскрыццю мастацкай ідэі твора.

¹ Родичева Э. И. К проблеме антонимии // Сб. Семантические и фонологические проблемы прикладной лингвистики. М., 1968. С.284.

² Кузнецова Э. В. Русская лексика как система. Свердловск, 1980. С.32.

³ Кочерган М. П. Лексична сполучванасць і антонімія (на матэрыялі тэмпаральных іменнікў східнослав’янскіх мов) // Мовознаўство. 1979. № 5. С.28; Киреев А. А. Об антонимах // Русский язык в школе. 1954. №3. С.10; Львов М. Р. К вопросу о типах лексических антонимов // Русский язык в школе. 1970. №3. С.73.

⁴ Морозова В. М. Способы выражения отношений антонимичности в именах существительных в современном русском языке // Сб. Актуальные вопросы лексики, словообразования, синтаксиса и стилистики. Уч. зап. Куйбышевского гос. пед. ин-та. Куйбышев, 1973. С.71.

⁵ Новиков Л. А. Антонимия в русском языке (семантический анализ противоположностей в лексике). М., 1973. С.195.

⁶ Там жа. С.233.

Н.УЧАЙКА

ЭЛІПСІС І ІМПЛІКАЦЫЯ ЯК ПРАЯВЫ АСІМЕТРЫІ МОЎНАГА ЗНАКА

Знешняе падабенства з’яў эліпсіса і семантычнай імплікацыі, неадзначнасць трактоўкі тэрміна "імпліцытнасць" дае падставы некаторым даследчыкам змешваць гэтыя паняцці ці тлумачыць з’яву з семантычнай імплікацыяй тэрмінам "эліпсіс". Частка даследчыкаў атаясамлівае паняцці **эліпсіс і семантычная імплікацыя** і лічыць, што прынята размяжоўваць два віды эліпсіса: граматычны (сказы з апушчаным элементам) і семантычны (па тэрміналогіі Н.Д.Аруцюнавай, дзе назіраецца "сціранне" з плана зместу сказа). С.Я.Нікіціна лічыць, што "пад значэнне граматычнага эліпсіса падыходзяць выпадкі з семантычным ці сэнсавым эліпсісам тыпу *Сядзець за кнігай <...>*. Магчыма, падобны тып эліпсіса лепш назваць семантычнай кампрэсіяй паведамлення¹. Не размяжоўвае паняцці **эліпсіс і імплікацыя** і К.Кажэўнікава, якая лічыць, што існуюць дзве разнавіднасці імпліцытнасці: імпліцытнасць як лагічная аперацыя і імпліцытнасць, заснаваная на кантэкстуальных сувязях. Апошняя, на думку даследчыцы, ёсць ні што іншае, як семантычны эліпсіс. Кантэкстуальна няпоўныя сказы тыпу *Петров заметил, что ручка не у него. Забыл дома* В.Х.Багдасаран таксама лічыць граматычным відам імпліцытнага. Асноўным аргументам на карысць сваіх довадаў вучоны прыводзіць меркаванне, што "поўная думка выражаецца няпоўным сказам"². Ф.Б.Сідзікава разглядае эліпсіс як адзін са сродкаў імпліцытнага ў мове. С.С.Дзікарова кваліфікуе прыклады з семантычнай імплікацыяй як глабальны эліпсіс. А.У.Арнольд наогул ставіць у адзін рад такія з’явы, як падразумяванне, падтэкст, прэсупазіцыя, алузія, імплікацыя і эліпсіс. Узнікаюць сумненні ў лагічнай правамернасці падобных трактовак. Па-першае, змешваюцца паняцці **імплікацыя і эліпсіс**. Імплікацыяй неабходна лічыць наяўнасць дадатковага, падразумяваемага сэнсу, які выцякае з суадносін адзінак тэксту, гэта дадатковы сэнсавы ці эмацыянальны змест, які рэалізуецца за кошт нелінейных сувязей паміж адзінкамі тэксту. А імпліцытнасць, у сваю чаргу, характарызуецца асіметрыяй плана выражэння і плана зместу, пры гэтым сэнс выказвання аказваецца значна шырэйшым за сваё выражэнне ў моўных адносінах. Гэта сказы тыпу

1. – Ты і сястру возьмеш з сабой?

– Мне без яе нельга.

2. – Можна яго папрасіць, каб папільнаваў рэчы?

– Ён – не лакей.